

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ В ЮРИДИЧНИХ ПОЗИЦІЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

SOME ISSUES OF THE APPLICATION OF THE EUROPEAN CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE STRASBOURG COURT IN THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Гаврильців М.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін Інституту права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена окремим питанням застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Страсбурзького суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України.

Розкривається сутність впливу Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського суду з прав людини на здійснення конституційної юстиції в Україні. На основі аналізу рішень Конституційного Суду України продемонстровано випадки застосування практики Європейського суду з прав людини органом конституційного контролю в Україні для формулювання юридичних позицій щодо конституційності (неконституційності) положень національного законодавства та під час офіційного тлумачення Конституційним судом Конституції України.

Виокремлено два підходи до застосування рішень Європейського суду з прав людини органами конституційної юрисдикції: імперативний (застосування прецедентної практики Страсбурзького суду є обов'язковим) та диспозитивний (конституційні суди застосовують рішення ЄСПЛ з метою додаткового обґрунтування своїх рішень).

Зазначено, що Конституційний Суд використовує рішення Європейського суду з прав людини для формування власних юридичних позицій, в результаті чого вони фактично стають змістовним елементом мотивувальної частини його рішення. Зроблено висновок, що рішення Європейського суду є джерелом права в Україні.

Завдяки аналізу рішень Конституційного Суду України в галузі прав людини зроблено висновок про вироблення Судом національної доктрини прав людини, яка спирається на правовий фундамент вітчизняного законодавства, положення Конвенції 1950 р., та рішення Страсбурзького суду. Стверджується, що в системі державного механізму Конституційний Суд України виконує важливу роль інструмента впровадження європейських стандартів прав людини.

Ключові слова: Конституційний суд України, конституційна юстиція, юридичні позиції Конституційного Суду, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, застосування рішень, застосування конвенції.

The article is devoted to specific issues of the application of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the Strasbourg Court in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The essence of the influence of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 and the practice of the European Court of Human Rights on the implementation of constitutional justice in Ukraine is revealed. Based on the analysis of decisions of the Constitutional Court of Ukraine, cases of application of the practice of the European Court of Human Rights by the constitutional control body in Ukraine to formulate legal positions regarding the constitutionality (unconstitutionality) of provisions of national legislation and during the official interpretation of the Constitution of Ukraine by the Constitutional Court are demonstrated.

Two approaches to the application of decisions of the European Court of Human Rights by bodies of constitutional jurisdiction are distinguished: imperative (the application of precedent practice of the Strasbourg Court is mandatory) and dispositive (constitutional courts apply the decisions of the ECHR for the purpose of additional justification of their decisions).

Thanks to the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine in the field of human rights, it was concluded that the Court developed a national doctrine of human rights, which is based on the legal foundation of domestic legislation, the provisions of the 1950 Convention, and the decision of the Strasbourg Court. It is claimed that in the system of the state mechanism, the Constitutional Court of Ukraine plays an important role as an instrument for the implementation of European human rights standards.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, constitutional justice, legal positions of the Constitutional Court, European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, application of decisions, application of the convention.

Постановка проблеми. Обравши інтеграцію до європейського співтовариства стратегічним курсом соціально-політичного та правового розвитку [1], Україна проголосила пріоритет основних гуманістичних цінностей і стала на шлях поглиблення впливу міжнародного права на національне законодавство та юридичну практику. Ця тенденція передусім помітна у сфері впровадження європейських стандартів захисту прав людини, основу яких становлять Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [2] (далі – ЄКПЛ, Європейська конвенція), відповідні протоколи до неї, а також практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд) та Європейської комісії з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблематики застосування Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав

людини під час формулювання юридичних позицій Конституційного Суду України у своїх працях досліджували вітчизняні вчені: М. Антонович, Ю. Барабаш, М. Гультай, Т. Дудаш, П. Євграфов, В. Кампо, М. Козюбра, О. Панкевич, П. Рабінович, Н. Раданович, М. Савчин, А. Селіванов, В. Тихий, Ю. Тодика, В. Шаповал, В. Шевчук і інші.

Метою статті є з'ясування окремих питань застосування Європейської конвенції про права людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини в юридичних позиціях Конституційного Суду України.

Виклад основного матеріалу. Ратифікацією Європейської конвенції Законом від 17 липня 1997 р. Україна визнала обов'язковість юрисдикції ЄСПЛ у всіх питаннях, що стосуються тлумачення та застосування ЄКПЛ [3].

23 лютого 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», статтею 2

якого передбачено, що рішення Страсбурзького суду щодо України обов'язковими для виконання Україною відповідно до ст. 46 Європейської конвенції 1950 р. [4] Стаття 17 Закону визначає правову підставу застосування судами Європейської конвенції та практики Суду: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права». Проте, слід зауважити, що на Конституційний Суд України (далі – КСУ) норма зазначеної статті не поширюється, адже внаслідок конституційної реформи 2016 року з ч. 3 ст. 124 та ч. 1 ст. 147 Конституції України зникло положення про віднесення КСУ до судової влади й визначення КСУ як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні [5].

Реформувавши статус КСУ як єдиного органу конституційної юрисдикції, конституційна реформа 2016 р. суттєво змінила його правову природу: він став самостійним органом конституційного контролю, рівновіддаленим від органів законодавчої, виконавчої, судової влади, президента та забезпечує дотримання принципу верховенства Конституції України в їхній діяльності [6, с. 16–17].

В результаті конституційного реформування в чинному національному законодавстві утворилась прогалина щодо віднесення до повноважень КСУ застосування ЄКПЛ. Такий стан речей викликає потребу здійснення ґрунтовних наукових досліджень з приводу віднесення до повноважень КСУ застосування в своїх юридичних позиціях Європейської конвенції та практики Страсбурзького суду.

Саме конституційна юстиція в демократичних країнах виступає ефективним засобом адаптації національних правових систем до європейських стандартів правозахисту. У силу обов'язковості рішень Конституційного Суду України його правові позиції, сформовані на підставі Європейської конвенції та юриспруденції ЄСПЛ, сприяють імплементації останніх у вітчизняну юридичну практику. Застосовуючи положення Європейської конвенції та практику ЄСПЛ, Конституційний Суд орієнтує законодавця, суди та інші правозастосовні органи, а також приватних осіб на врахування європейських правових принципів і цінностей при вдосконаленні національного законодавства, вирішенні юридичних справ, відстоюванні прав людини та основоположних свобод [7, с. 55].

Водночас, за своєю статутом Конституційний Суд є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України (ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [8]).

У своїх юридичних позиціях Конституційний Суд України використовує положення Конвенції 1950 р. та рішень Страсбурзького суду як джерела права. Як свідчить офіційна статистика звернень КСУ до ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ: до Європейської конвенції (зокрема, у контексті тлумачення її Європейським судом) Конституційний Суд безпосередньо звертався у ході підготовки понад 70 рішень; до рішень ЄСПЛ КСУ звертався у понад 60 рішеннях [9]. Причому лідерство у списку посилань Конституційного Суду України на Конвенцію 1950 р. належить її шостій статті «Право на справедливий суд» [2].

Як влучно зауважив у науковій розвідці О. Панкевич, «...в переважній більшості випадків застосування у своїй діяльності Конвенції та практики ЄСПЛ як аргументів для мотивування власних рішень КСУ використовує найбільш повну і, так би мовити, найбільш досконали (принаймні з формального погляду) форму – посилання на конкретну статтю Конвенції та на конкретне рішення ЄСПЛ із викладом правової позиції» [10, с. 38]. Подібні дослідження вважаємо надзвичайно цінними як з наукової, так і практичної точки зору, адже саме такий аналіз дає можливість

виявити, так би мовити «якість» звернення до зазначених міжнародних джерел і релевантність посилань на них.

На основі аналізу зарубіжного досвіду можна виокремити два підходи до застосування рішень ЄСПЛ органами конституційної юрисдикції: імперативний (за якого, згідно з національним законодавством, застосування прецедентної практики Страсбурзького суду є обов'язковим) та диспозитивний (при якому конституційні суди застосовують рішення ЄСПЛ з метою додаткового обґрунтування своїх рішень).

Вперше КСУ використав практику Страсбурзького суду під час прийняття рішення у справі за зверненнями жителів міста Жовті Води від 25 грудня 1997 р. № 9-зп [11]. З того часу Конституційний Суд під час формулювання своїх юридичних позицій дедалі частіше звертається як до ЄКПЛ, так і до рішень ЄСПЛ як до джерел права. Проте, слід зауважити, що в більшості випадків таке звернення органу конституційної юстиції є швидше ілюстративним, тобто без додаткового предметного обґрунтування чи тлумачення змісту порушеного права. Хоча варто згадати й такі юридичні позиції КСУ, де він деталізує його. Так, Конституційний Суд у рішенні від 13 грудня 2011 р. № 17-рп/2011 [12], посилаючись на рішення Страсбурзького суду в таких справах, як «Добертен проти Франції» (1993), «Гінчо проти Португалії» (1984), «Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії» (1989), «Голдер проти Великої Британії» (1975), «Класс та інші проти Німеччини» (1978) наголошує на різних аспектах права на доступ до справедливого і відкритого розгляду справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, визначеному статтею 6 ЄКПЛ, використовуючи при цьому міжнародні норми при обґрунтуванні власних рішень. Таким чином, Конституційний Суд використовує рішення ЄСПЛ для формування власних юридичних позицій, в результаті чого вони фактично стають змістовним елементом мотивувальної частини його рішення. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що рішення ЄСПЛ є джерелом права в Україні та частиною конституційного права України.

Об'єктивною основою, на якій відбувається застосування ЄКПЛ та рішень ЄСПЛ у вітчизняну правову систему, є національна правова традиція. У контексті проблематики нашого дослідження доречно звернутися до монографії П. Рабіновича та Н. Раданович «Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації», в якій, зокрема, наводиться теоретико-правова характеристика основних засад національної традиції імплементації норм Європейської конвенції. Автори монографії запропонували таке визначення: «Приведення юридичної практики держави у відповідність із міжнародно-правовим договором – це правотворча, а також правотлумачна, правозастосувальна і правореалізаційна діяльність держави, здійснювана на виконання норм міжнародного договору або під його впливом задля усунення або запобігання суперечностям (невідповідностям) між національно-юридичними явищами і цими нормами» [13, с. 41].

Окрім того науковці виокремлюють такі напрями впливу рішень Конституційного Суду України на національну імплементацію Конвенції:

- 1) обов'язкове виконання рішення Суду державою, щодо якої це рішення було ухвалено;
- 2) можливий повторний розгляд справи, включаючи поновлення провадження у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції, особливо коли потерпіла сторона і надалі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні;
- 3) узгодження національного законодавства з положеннями Конвенції;
- 4) застосування норм Конвенції національними правозастосувальними органами, зокрема судами. При цьому

здійснюватиметься «перехідне», або «запозичене», тлумачення Конвенції (фактично здійснюється «перенесення інтерпретації»);

5) тлумачення Конвенції національними суб'єктами права: перед правотлумачними органами можна ставити завдання не просто про «перенесення» тлумачення, запропонованого Судом щодо даної категорії справ, а про додаткову інтерпретацію самого рішення Суду;

6) через діяльність конституційних судів;

7) вплив на формування правосвідомості службових і посадових осіб, а також окремих громадян [13, с. 125–139].

Аналізуючи особливості національного імплементаційного правотлумачення, автори зазначають, що «предметом такого тлумачення є:

а) норми іншої – міжнародної – правової системи, які хоча й увійшли до складу національного законодавства, проте продовжують зберігати зв'язок із міжнародною правовою системою, а тому їх тлумачення не може здійснюватися без урахування міжнародних вимог щодо тлумачення міжнародно-правових актів;

б) норми міжнародних договорів про права людини, що презюмує вплив на їх тлумачення і актів міжнародних правозастосувальних органів; таке тлумачення має місце тоді, коли потрібно правильно застосувати міжнародно-правовий договір про права людини (зокрема Конвенцію) або ж встановити та забезпечити відповідність йому національного законодавства (це свідчить про те, що дане тлумачення може і передувати імплементаційній правотворчості, оскільки, якщо буде встановлено, що такому договору не відповідають норми національного права, то останні треба буде змінювати) [13, с. 171–172].

Фахівці в галузях конституційного та міжнародного права стверджують, що Європейська конвенція є міжнародним договором, який широко запозичив конституційні традиції держав-членів Ради Європи. Разом з тим зауважимо, що юриспруденція Страсбурзького суду також зазнала подальшого розвитку завдяки впливу національного конституційного права країн-учасниць Конвенції.

Як зазначили П. Євграфов та В. Тихий, відповідні конституційні норми щодо прав і свобод людини та гарантії їх забезпечення держав-учасниць, якщо не тотожні, то аналогічні конвенційним нормам. Тому правові позиції ЄСПЛ треба застосовувати і при тлумаченні відповідних норм конституцій держав-учасниць. У зв'язку з тим, що права і свободи людини є основою конституцій, а кожна з них є єдиним цілим, правотлумачення ЄСПЛ мають застосовуватись при тлумаченні й інших конституційних положень. Практика ЄСПЛ враховується і при тлумаченні законів держав-учасниць, адже вони, як й інші нормативно-правові акти, приймаються на основі конституцій і повинні їм відповідати [14, с. 83].

Конституція України містить у цілому аналогічний Європейській конвенції каталог прав людини, хоча можуть спостерігатись окремі термінологічні розбіжності між конвенційними та конституційними положеннями. Саме тому для обґрунтування своїх правових позицій при прийнятті відповідних рішень Конституційний Суд України застосовує комплексний підхід, тобто крім Конституції України та інших актів національного законодавства використовує потенціал Європейської конвенції, інших міжнародно-правових договорів у сфері прав людини, а також рішення ЄСПЛ. Саме в такий спосіб здійснюється вплив Європейської конвенції та практики ЄСПЛ на конституційне судочинство України.

П. Рабінович запропонував два основних напрями впливу рішень ЄСПЛ на конституційне правосуддя. Перший полягає у врахуванні конституційними судами вказівок і юридичних оцінок ЄСПЛ, наведених у його рішеннях у конкретних справах, до розгляду яких органи конституційного контролю залучалися на етапі вирішення спору

в межах національних юрисдикцій. Зокрема, ЄСПЛ неодноразово зауважував, що при визначенні «розумності» строку судового розгляду (ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції) треба брати до уваги також час розгляду скарги чи заяви особи органом конституційного контролю, особливо у тих випадках, коли рішення останнього впливатиме на результат розгляду даної справи. У деяких своїх рішеннях ЄСПЛ вказав, за яких умов скаргу до конституційного суду можна визнати ефективною, а за яких – навпаки. Цілком очевидно, що в силу прецедентного характеру практики ЄСПЛ його правові позиції щодо конституційної юстиції стосуються не лише держав, які були сторонами у справі, а й підлягають урахуванню при здійсненні конституційного контролю та в процесі нормотворчості інших держав, що визнали його юрисдикцію (зокрема, при запровадженні ними інституту конституційної скарги) [15, с. 35–36].

Другим напрямом впливу практики ЄСПЛ на національну конституційну юстицію є врахування вироблених ним принципів, концептуально-методологічних засад захисту прав людини і основоположних свобод при ухваленні конституційними судами їх рішень. Хоча цей «канал», як зазначає П. Рабінович, є менш формалізованим, ніж перший, проте сфера його застосування може бути незрівнянно ширшою [15, с. 36].

Як зауважує вчений, у ході застосування Конституційним Судом України Конвенції 1950 року та рішень Європейського суду виникають певні правові колізії, які потребують відповідних засобів вирішення. По-перше, передумовою таких правових колізій є розбіжності між окремими положеннями Конституції України та Конвенції 1950 р. Ці розбіжності можна усунути шляхом модернізації (оновлення) Конституції України з метою приведення її положень у повну відповідність до міжнародних стандартів прав людини [16, с. 3]. Природно, це дозволить Конституційному Суду України ефективніше реалізувати положення Конвенції 1950 р., закладені в нормах оновленої Конституції України.

По-друге, правові колізії можуть виникати між рішеннями Європейського суду. Звичайно, він може змінювати свої правові позиції, якщо цього вимагає турбота про більш високі правові цінності. На практиці Європейський суд миттєво переглядає свої правові позиції такими міркуваннями, як: а) необхідність сприяти своїми рішеннями розвитку суспільства; б) зміни в національних правопорядках держав - членів Ради Європи; в) прискорені темпи, швидкість соціальних змін у відповідній державі; г) нові результати розвитку науки; ґ) зміни в суспільній свідомості; д) підвищення рівня, розвиток стандартів прав людини [17, с. 5].

По-третє, за певних обставин, як уже зазначалося, можуть виникати правові колізії між рішеннями Європейського суду та Конституційного Суду України. Своім рішенням Європейський суд може, зокрема, вказати на недоліки з приводу захисту прав людини в практиці Конституційного Суду. Тим самим ускладнюється належний захист прав людини [18, с. 112].

Висновки. Завдяки численним рішенням Конституційного Суду в галузі прав людини можна констатувати вироблення ним доктрини прав людини, яка спирається на правовий фундамент національного законодавства, положення Конвенції 1950 р., а також рішення Страсбурзького суду. На підставі викладеного можна стверджувати, що в системі державного механізму КСУ виконує важливу роль інструмента впровадження європейських стандартів прав людини.

Таким чином, в Україні спостерігається подвійний захист фундаментальних прав і свобод, які закріплені у Конвенції та Конституції України: він відбувається на конституційному та конвенційному рівнях. Зазначені права й свободи мають спільну юридичну природу та характеристики, а їхній зміст встановлюється у процесі їх застосування, а також тлумачення конвенційних та кон-

ституційних норм Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України. В Україні є всі передумови для того, щоб існуючі загальнодемократичні стандарти доступу до суду та правосуддя, у тому числі й сформовані практикою Європейського суду, стали орієнтиром для законодавця у сфері вдосконалення механізму звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності закону чи іншого правового акта та відповідних процедур провадження.

Підсумовуючи зазначимо, що питання застосування європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України продовжує залишатися одним з найбільш актуальних у вітчизняній юриспруденції. Маємо усі підстави вважати, що рішення ЄСПЛ поряд з нормативними положеннями ЄКПЛ мають слугувати одним із орієнтирів для удосконалення правової системи України і втілення європейських правових стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4904>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>
6. Панкевич О.З., Гаврильців М.Т. Конституційний Суд України: деякі дискусійні питання щодо його місця в сучасному механізмі держави. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 4 (14). С. 12–19.
7. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 3 [70]. С. 54–66.
8. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n25>
9. https://dostup.pravda.com.ua/request/91976/response/339540/attach/2/2992..pdf?cookie_passthrough=1
10. Панкевич О. Застосування Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та практики Страсбурзького суду в конституційному судочинстві України (спроба статистичного аналізу). *Публічне право*. 2020. № 4(40). С. 32–41.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>
12. Рішення у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінальнопроцесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text>
13. Рабінович П. М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / Редкол.: П.М. Рабінович (голов.) та ін. Серія І. Дослідж. та реферати. Вип. 4. Львів, 2002. 192 с.
14. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82–85.
15. Рабінович П. Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності конституційних судів з імплементації європейських стандартів прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 34–40.
16. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 18. Л. : Край, 2008. С. 3.
17. Рабінович П., Гончаров В. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) *Юридичний вісник України*. 2011. № 23. С. 5–11.
18. Кампо В. Європейська конвенція 1950 року та проблеми захисту прав громадян у діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 104–113.